

дыферэнцыяцыі і пашырэння семантыкі характарызуе беларускую мову XIX – пачатку XX ст. як актыўную сістэму з выразнымі тэндэнцыямі да развіцця.

М.І. Свістунова

РАЗБОР ПАЛЁТАЎ, АБО МНОЖНАЛІКАВЫЯ НАЗОЎНІКІ Ў СЛОЎНІКУ І. НАСОВІЧА

У тым, што «Словарь белорусскаго наречія» І. Насовіча, выдадзены ў 1870 годзе, і сёння не страціў свайго значэння як лінгвістычная праца – няма ніякіх сумненняў. Ён актыўна выкарыстоўваецца ў работах па гісторыі славянскіх моў, дыялекталогіі, фальклору, этнаграфіі, этналінгвістыцы, ускосным доказам чаго можа служыць нават вялікая колькасць інтэрнэт-спасылак на гэты манументальны слоўнік. Можна многа разважаць над дадатнымі бакамі слоўніка і яго недахопамі, якія бачны нам з вышыні 138 гадоў, што прайшлі з моманту яго выхаду ў свет, і дасягненняў сённяшняй лексікаграфіі. Аднак ён назаўсёды застаецца адным з лепшых і найбольш каштоўных набыткаў не толькі айчыннага, але і славянскага мовазнаўства.

Натуральна, лінгвістычнае вывучэнне слоўніка можа весціся ў самых розных напрамках і з самых розных бакоў. Нашую ўвагу прыцягнулі назоўнікі *pluralia tantum* і іх падача ў дадзеным слоўніку.

Назоўнікі *pluralia tantum*, або множналікавыя, – гэта назоўнікі асобнага семантычнага тыпу формаў множнага ліку. У сучаснай лексікаграфічнай практыцы такія назоўнікі маюць паметы **адз. няма, мн., толькі мн.** У слоўніку Насовіча для афармлення множналікавых назоўнікаў актыўна ўжываецца памет **уп./употр. вь мн./множ.** Па нашых назіраннях, яна афармляе **571** слоўнікавы артыкул, аднак у некаторых выпадках адсутнічае (гл., напрыклад, *органы, хресточки* і інш.), і – такім чынам – агульная колькасць магла б быць большай. Пры уважлівым разглядзе аказваецца, што да множналікавых назоўнікаў традыцыйна (і ў сучасных лексікаграфічных выданнях і ў слоўніку Насовіча) адносіцца дастаткова вялікая група слоў, якая можа быць падзелена на дзве часткі:

1) назоўнікі, якія наогул не могуць мець формы адзіночнага ліку, паколькі абазначаюць парныя прадметы (у слоўніку Насовіча – *жорны, двойняты, шибры*), называюць прадметы, што ўсведамляюцца як адзінае цэлае (*палацы, прысёлкі*), рэчывы (*дровы, дрожжы*), святы (*босины, поцёлуйки, приколядки*), абрады (*влязины, дожжинки, сороковины*), хваробы (*вроки, пранцы, ципки*), гульні (*варцабы, цёлenni*) і многія іншыя паняцці;

2) назоўнікі, у формах множнага ліку якіх адбылася лексікалізацыя. Граматычна такія назоўнікі з’яўляюцца формамі множнага ліку адпаведных назоўнікаў адзіночнага ліку, аднак іх лексічныя значэнні, нягледзячы на семантычную блізкасць, тым не менш не супадаюць. У множным ліку такі назоўнік мае іншае значэнне, чым у адзіночным: параўнайце, напрыклад,

лексічнае значэнне сучасных назоўнікаў *гонка* і *гонкі*, *усход* і *усходы*. У пяцітомным *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* такія словы падаюцца або пасля знака // і ілюструюць адценне асноўнага значэння назоўніка ў форме адзіночнага ліку, або пад асобным нумарам, як маючыя адметнае значэнне. У слоўніку Насовіча падыход зусім іншы – усе зафіксаваныя ўкладальнікам назоўнікі множнага ліку, лексічнае значэнне якіх не супадае з лексічным значэннем адзіночнага, падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах, напрыклад:

УЦІСКЪ, -у, с. м. Притѣсненіе. Великій уцискъ церпимъ отъ иконома. (с. 671)

УЦІСКИ, -ковъ, с. м. употр. во множ. Объятія, сжиманіе. Уциски твое не людзскіе. (с. 671)

Здараецца, што ў слоўніку адсутнічае назоўнік у форме адзіночнага ліку (хаця цяжка ўявіць, што яго не існавала ў тагачаснай моўнай сістэме), аднак адпаведны множналікавы назоўнік падаецца – напрыклад, назоўнік *полётъ* не зафіксаваны, аднак знаходзім множналікавыя назоўнік *полёты*:

ПОЛЁТЫ, -товъ, с. м. употр. во множ. Ухаживаніе за кѣмъ, слѣдованіе за молодёжью. Сивизна въ бородзѣ, а въ полёты любвиць ходзиць.

Стара баба, не дужа,

А въ полёты досужа,

А въ полётахъ подпила,

На припечку спаць легла. *Изъ пѣсни*. (с. 460 – 461)

Не трэба спяшацца абвінавачваць укладальніка ў непаслядоўнасці, няпоўнасці сабранага матэрыялу і да т.п. Справа ў самім прынцеце адбору моўнага матэрыялу для дадзенага слоўніка. У прадмове да яго знаходзім патрэбнае тлумачэнне – у тагачаснай лінгвістыцы ён разглядаўся «какъ первый полный словарь одного изъ мѣстныхъ нарѣчій Русскаго языка», а таму не лічылася неабходным уключаць у яго склад словы, ужыванне якіх не вызначаецца нейкімі адметнасцямі ў параўнанні з рускай мовай. Такім чынам, слоўнікавых артыкулаў магло б быць намнога болей, калі б укладальнік фіксаваў усе словы таго самага “мѣстнаго нарѣчія”, а не тыя пераважна, што пэўным чынам адрозніваюць яго ад рускай мовы.

Часам назоўнік у адзіночным ліку і адпаведны множналікавы семантычна вельмі блізкія, аднак пэўныя, вельмі тонкія нюансы ў іх значэннях, безумоўна, ёсць. Кожны з назоўнікаў падаецца ў асобным слоўнікавым артыкуле. У такіх выпадках укладальнік стараецца пашырыць рад дэфініцый, каб як мага больш дакладна перадаць лексічнае значэнне множналікавага назоўніка:

УХОДЪ, -у, с. м. 1) Ухаживаніе. Геткая вещь уходъ любвиць. 2) Угомонъ, успокоеніе. Уходу нема на старуху. 3) Выходъ. По ўходзѣ твоёмъ. (с. 670)

УХОДЫ, -довъ, с. м. употр. во множ. Ухаживаніе, стараніе угодить, суетливость. Не надо намъ твое ўходы великіе: поставъ горѣлки, да хлѣба на тарелку, дакъ и досиць будзѣць. (с. 670)

ХРЕСТОКЪ, -тка, с. м. умен. **ХРЕСТОЧЕКЪ**, -чка, с. м. Крестецъ. Хрестокъ самый болиць. Хресточекъ дзѣцѣнку переломишь. (с. 683)

ХРЕСТКИ, -ковъ, с. м. употр. во множ. Крестецъ, крестцовая кость, позвонки. Попарь мнѣ хрестки. (с. 683) (Параўн. **ХРЕСТОЧКИ**, -ковъ, с. м. умен. слова **ХРЕСТКИ**. Хресточки мое боляць. (с. 683))

Ідучы шляхам фіксацыі множналікавых назоўнікаў у асобных слоўнікавых артыкулах, Насовіч асобна падае валентна абмежаваныя, а іменная тья з іх, што ўваходзяць у склад фразеалагізмаў. Для прыкладу, фразеалагічнымі кампанентамі са значэннем 'вочы' з'ўляюцца множналікавыя назоўнікі

БАКИ, -овъ, с. м. употр. во множ. Глаза. Ци тобѣ баки вылтѣзли. (с. 13) (Насовіч асобна прыводзіць і **БАКИ ЗАБИВАЦЬ**, сов. Баки забиць, гл. ср. Залѣпливать глаза. Упорно опровергать очевидное. И баки забивъ. Што ты мнѣ баки забиваешь? я самъ гето видзивъ. (с. 13))

БАКУЛЫ, -овъ, с. м. употр. во множ. Глаза. Говорится шутливо или презрительно. Пролупи свое бакулы. (с. 13)

БѢЛЫ, -мъ, с. ср. употр. во множ. Говорится укоризненно. Глаза. Ци пролупивъ только бѣлы, заразъ и ѣсць давай. (с. 41)

БѢЛЯНКИ, -окъ, с. ж. употр. во множ. Бѣлки въ глазахъ. Глаза. Заливъ свое бѣлянки, т. е. упился. (с. 41)

БАНЬКИ, -екъ, с. ж. употр. во множ. перен. Глаза. Протри свое баньки, кабъ видзѣли лѣпи. (с. 15)

ЗѢРКИ, -рокъ, с. ж. употр. во множ. 1) Глаза. Только пролупивъ зѣрки, дай за хлѣбъ, не помолившись Богу! 2) Звѣзды. Ясныя зерки на дворѣ. 3) Искры. Ударився, ажъ зерки посыпались зъ вочей. (с. 208)

ЩЕЛКИ, -локъ, с. ж. употр. во множ. перен. Глаза. Только щелки пролупивъ, а ужо дай ему ѣсць. Щелки мое ўжо не бачуць. (с. 720)

ЯМКИ, -мокъ, с. ж. употр. во множ. Глаза, говорится презрительно. Пролупи ты свое ямки. Ци тобѣ ямки залепило, што ты не бачишь? (с. 727)

Таксама ў асобных слоўнікавых артыкулах падаюцца множналікавыя назоўнікі, што маюць пераноснае значэнне. Пры гэтым робіцца памета **перен.** і прыводзяцца мінімальныя кантэксты. Часта пераноснае значэнне фіксуецца для множналікавых назоўнікаў, што ўваходзяць у склад фразеалагізмаў (гл., напрыклад, *баньки, щелки*). Аднак у большасці выпадкаў памета **перен.** пры іх не выкарыстоўваецца, напрыклад:

ШПАКИ, -ковъ, с. м. употр. во множ. слово школьное. Заимствование ученикомъ трудовъ у сотоварища. Шпаки ловиць, – знач. Подсматривать у другога лучшаго ученика и заимствовать. Шпаками живець, – знач. Самъ не сочиняетъ, а заимствуетъ у другихъ. (с. 716).

ГУРКИ, -овъ, с. м. употр. во множ. Толстые бернардинскіе шнурки, служащіе вмѣсто пояса съ узлами на выпущенныхъ длинныхъ концахъ. Ци кушавъ ты коли бердадынскіе гурки. (с. 125)

Відавочна, што ў слоўніку мае месца пэўная непаслядоўнасць у арганізацыі матэрыялу: множналікавыя назоўнікі, што ўваходзяць у склад

фразеалагізмаў, могуць мець памету **перан.**, а могуць падавацца і без яе. І наогул, выкарыстанне ў слоўніку паметы **перан.**, па нашых назіраннях, даволі непаслядоўнае.

У слоўніку Насовіча ёсць множналікавыя назоўнікі, адпаведныя якім сучасныя лексемы разглядаюцца як прыслоўі, утвораныя прэфіксальна-суфіксальнымі спосабамі, напрыклад:

ВЫПЕРЕДКИ, -докъ, с. м. употр. во множ. Запускъ. Побѣжимъ на выпередки. (с. 89)

ДОГОНКИ, -окъ, с. ж. употр. во множ. 1) Игра въ запуски. Побѣжимъ въ догонки, хто кого догониць. 2) Погоня. Бѣгли за имъ въ догонки. (с. 137)

НАЙМЫ, -овъ, с. м. употр. во множ. Наемъ. Въ наймы пошовъ. (с. 308)

НЕЦЁКИ, -овъ, с. м. употр. во множ. Неожиданнасть. Зъ нецёковъ ударивъ. Въ нецёкахъ спужався. Ты усе нецёками подходзишь. (с. 338)

ПЕРЕЙМЫ, -мъ, с. ж. употр. во множ. 1) Перехваты, боли при родах. Не скоро рожаецъ, переймы не часто беруць. 2) Переимка. Поѣхавъ въ переймы бѣглихъ. 3) Предварительный выходъ на встрѣчу идущему съ пути.

А вернувся сынъ Данилушка домовъ,

Жена его Кацерина на переймы вышла. *Изъ пѣсни.* (с. 403)

ПРОЧКИ, -чекъ, с. ж. употр. во множ. Побѣги крестьянина, сбѣжаніе. Въ прочкахъ другій годъ отъ мужика. Пошовъ давно въ прочки. Прочки дзѣлаюць безъ сорочки. *Посл.* (с. 533)

ПРИЦЕМКИ, -мокъ, с. ж. употр. во множ. Потемки, время после вечерней или утренней зари. Пришовъ еще въ прицемкахъ (зн. рано), до прицемокъ (зн. вечером). Прицемками подыйшовъ подъ насъ. (с. 516)

СУПЕРЕДКИ, -докъ, с. ж. употр. во множ. Запуски. Будземъ прясць въ супередки, хто болѣй напрядзецъ? Побѣжимъ въ супередки, хто кого перегониць. (с. 622)

ЦЕМКИ, -мкѡвъ, с. м. употр. во множ. Прямая на глазъ дорога. Поѣхавъ на цемки. Сличи **ЦѢНЬКІ**. (с. 687)

ЦѢНЬКІ, -кѡвъ, Ближайшая прямая, но глухая, тѣнистая, или сопряженная съ опасностями дорога, по которой иды, легко сбиться. Ты съ возами ѣдзь кругомъ, а я пойду на цѣньки. Цѣньки бываюць на три дзеньки. *Посл.* (с. 693)

Натуральна, што сучасныя адпаведнікі вышэйназваным лексемам – прыслоўі *навыперадкі* (ТСБМ, т. 3, с. 221), *наўздагон* (ТСБМ, т. 3, с. 328), *унаём* (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 24), *унаймы* (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 24), *знянацку* (ТСБМ, т. 2, с. 508), *напярэймы* (ТСБМ, т. 3, с. 295), *(у) прочкі* (ТСБМ, т. 4, с. 401), *нацямку* (ТСБМ, т. 3, с. 338), *нацямочку* (ТСБМ, т. 3, с. 338), *нацянькі* (ТСБМ, т. 3, с. 338).

Множналікавыя назоўнікі слоўніка ахопліваюць усе сферы тагачаснага жыцця – фактычна яны называюць паняцці ад побытавых да духоўных. Да ліку

назваў міфалагічных істотаў Насовіч адносіць множналікавыя назоўнікі *виры, вихры, вѣтры*:

ВИРЫ, -овъ, с. м. употр. во множ. Нечистые духи, по вѣрованію простолудиновъ, живуціе въ водныхъ пропастьяхъ. Виры его возми! Виры его знаюць, куды его покруцило. Нехай идзецъ къ вирамъ, да й не вернецца. (с. 58)

ВИХРЫ, -овъ, с. м. употр. во множ. Нечистые духи въ виде вихря. Вихры его знаюць, куды ёнь ходзиць. Вихры себе всюдыхъ гоняюць. Пошовъ къ вихрамъ. (с. 59)

ВѢТРЫ и **ВѢТРЫ**, -овъ, с. м. употр. во множ. Нечистые духи, такъ какъ и вихры. ВѢтры его гоняюць. ВѢтры себе знаюць, куды ты ходзишь. ВѢтры его возми. ВѢтрамъ душу свою отдавъ. (с. 105)

Вецер і вихор як персаніфікаваныя вобразы паветранай стыхіі, персанажы казак фігуруюць у сучасным выданні «Беларускі фальклор: Энцыклапедыя» (Мн., 2005. Т. 1, сс. 257, 264). Праўда, там яны выступаюць як звычайныя, а не множналікавыя назоўнікі.

Больш складанай выглядае сітуацыя з яшчэ адным множналікавым, паводле Насовіча, назоўнікам – *злыдні*:

ЗЛЫДНИ, -дней, с. м. употр. во множ. 1) Бѣдственное состояніе, крайняя нищета. Уѣлися злыдни, якъ воши въ цѣло. *Посл.* 2) Тоже, что Злыдзень, въ обоихъ знач. Впросилися злыдни на три дни, а въ годъ не выживешъ. *Посл.* (с. 210). (Параўн. **ЗЛЫДЗЕНЬ**, дня, с. м. ругат. сл. 1) Нищій, бродяга, злосчастный. Невидались гетаго злыдня! 2) Ведущій бѣдственную жизнь, не имѣюцій дневнаго пропитанія. Злыднемъ живешъ вѣкъ свой. (с. 210))

Насовіч адмаўляў *злыдню* ў праве называцца «нечыстымъ духомъ». На яго думку, «не замѣтно, чтобы Бѣлоруссы злыдня, или злыдзена почитали за падшаго духа, и, чтобы приписывали ему злыя дѣйствія и порчи, особенно по отношенію къ дѣтямъ, как г. Шиманскій, говоритъ о томъ въ Бѣлорусскихъ народныхъ повѣрьяхъ» (с. 210).

У вышэйзгаданым выданні «Беларускі фальклор: Энцыклапедыя» знаходзім адпаведны слоўнікавы артыкул:

Злыдні, нячысцікі, варожыя духі, якія насылаюць на чалавека няшчасці. Гэта малыя гарбатыя скурчаныя стварэнні ў вялізных ботах і шапках, альбо касматыя, у выглядзе ці то катоў, ці то сабак... (Мн., 2005. Т. 1, с. 545 – 546).

Звяртае на сябе ўвагу, па-першае, супадзенне граматычнай катэгорыі ліку гэтага назоўніка ў слоўніку Насовіча і ў сучасным выданні, па-другое, той факт, што ў сучасным выданні ў якасці ілюстрацыі прыводзіцца тая ж прыказка, што і ў Насовіча: *Упрасіліся злыдні на тры дні, а ў тры гады з хаты не выганіш*. (Аўтар слоўнікавага артыкула спасылаецца на работы 1891 г. Раманава Е.Р. і Яленскай А. Мн., 2005. Т. 1, с. 545 – 546). Як бачым, суб'ектыўнасць у ацэнцы аднаго і таго ж моўнага факта можа прывесці да супрацьлеглых высноў.

Множналікавыя назоўнікі дадзенага слоўніка – цікавы і арыгінальны матэрыял для вывучэння змяненняў, што адбыліся з гэтай катэгорыяй

назоўнікаў у гісторыі беларускай мовы. Некаторыя з іх за гэты час змянілі (цалкам ці часткова) сваё лексічнае значэнне, аднак захавалі катэгорыю *pluralia tantum*, іншыя выйшлі з ужытку, а некаторыя – наадварот, функцыянуюць і ў сучаснасці. Верагодна, дыялектны моўны матэрыял дасць іншыя вынікі пры параўнанні такога тыпу назоўнікаў, аднак гэта задача іншага даследавання.